

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
Министерство образования и науки Республики Тыва
Управление образованием Чеди-Хольского кожууна
МБОУ Ак-Тальская СОШ

РАССМОТРЕНО
Руководитель ШУМО

Биче-оол
Биче-оол Д.А.
Протокол № 1
От «29» 08 2024 г.

СОГЛАСОВАНО
Заместитель директора
по УВР

Седип-оол
Седип-оол Ч.В.
Приказ № 20
от «30» 08 2024г.

УТВЕРЖДЕНО
Директор

Сотпа
Сотпа У.Д.
Приказ № 20
от «30» 08 2024 г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

учебного предмета «Родная литература»

для обучающихся 6 классов

Ак-Тал 2024

документ подписан электронной подписью

МУНИЦИПАЛЬНОЕ БЮДЖЕТНОЕ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ
УЧРЕЖДЕНИЕ АК-ТАЛЬСКАЯ СРЕДНЯЯ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ
ШКОЛА ЧЕДИ-ХОЛЬСКОГО КОЖУУНА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА, Сотпа Урана
Дужук-оолговна, Директор

26.09.24 05:48 (MSK)

Сертификат 8BD1DF16DDC8D69F1956CCCE3F18FEFA

«Төрээн (тыва) чогаал» эртемннге Федералдыг ажылчын программа

1. 1. «Төрээн (тыва) чогаал» эртемннге Федералдыг ажылчын программасы («Төрээн дыл болгаш төрээн чогаал» эртемнер адыры) (улаштыр – тыва чогаал, тыва чогаал программасы) тыва дылын эки билир уругларга таарыштыр кылдынган, программада тайылбыр бижик, өөредилгениң ужур-уткалыг кезээ, тыва чогаал программасын шижгээткениниң түңнелдерин киирген.
2. Тайылбыр бижик кезээнде тыва чогаал эртемин өөредириниң ниити сорулгазын, өөредилге планында туружун, өөредилгениң ужур-уткалыг кезээ болгаш программаны шижгээткениниң түңнелдерин киирген.
3. Өөредилгениң ужур-уткалыг кезээнде ортумак ниити өөредилгеде класс бүрүзүнге албан өөредирин сүмелээн чогаалдарның данзызын тодараткан.
4. Ортумак ниити өөредилгеге тыва чогаалды шижгээткениниң бот-тускайлаң, метапредметтиг, ол ышкаш өөредилге чылында шижгээткен турар ужурлуг предметтиг түңнелдерни программада киирген.
5. Тайылбыр бижик.
 - 5.1. Программа башкыларга өөредилге адырында чаа үениң педагогиктиг болгаш методиктиг угланыышкыннарын чугулалап, ажылчын программа тургузуп ажылдаарынга методиктиг дуза көргүзөр сорулгалыг ажылдап кылдынган.
 - 5.2. Өөредилгениң регионалдыг болгаш этнокультурлуг онзагайларын чугулалап, сайзыралдыг ниитилелге амыдырап-чурттаар, Россияның хөй националдыг чоннары-биле акы-дуңмалышкы хамаарылгалыг, патриотчу болгаш эп-найыралчы туруштуг, ол ышкаш кожа-хелбээ чоннарның культуразын билир хамаатыны кижизидер болгаш сайзырадыр сорулга салдынган, эртемни дедараалаштыр өөредир принциптерже кичээнгейни углаан.

Кижилерге ынак болурунга, тыва чоннуң культуразын суртаалдаарынга, янзы-бүрү чоннарның дылын, ёзу-чаңчылын хүндүлээринге, найыралдыг харылзаа тудуп чурттаарын хевирлээринге, делегейге тайбыңны чарлап делгередиринге, өзүп олар салгалды кижизидеринге тыва литератураның салдары улуг. Ол Бүгү-российжи үнө кылдыр санаттынып турар.
 - 5.3. Өөредилгениң аңгы-аңгы чадаларынга, уругларның назы-харынга, сонугалдарынга дүүштүр чечен чогаал – уран чүүлдүң хевири дээрзин шижгээдирин Программада киирген. Уран чүүлдүң бүгү хевирлери-биле бир дөмей чогаалдың өзээн автор – чечен чогаал (сөзүглел) – номчукчу деп билиишकिनер тургузуп турар.
 - 5.4. Тыва чогаал эртеми уругларны чаагай үзел-бодалдарлыг болурун, эстетиктиг көрүжүн хевирлээр, ном-дептерге сонугалдыг, бойдуска, кижиге, дириг амытаннарга ынак, ужур-чурумга кижизидер. Чүвени хөй талалыг шижгээдир, делгем билиглиг, аас болгаш бижимел чугаазы сайзырангай болурун хевирлээр.
 - 5.5. Тыва чогаалды төөгү болгаш ёзу-чаңчылдарга даянып өөредирин программада үндезин кылдыр алган. Тыва чоннуң улусчу кижизидилгезин, ёзу-чаңчылдарын, чаңчылчаан ажыл-ижин,

делегейже көрүүшкүнүн илереткен чогаалдарны уругларга таныштыарын болгаш сайгарып өөренирин кичээнгейге алган. Амыдыралдың бүгү байдалдарында амыдырап-чурттаарынга уругларны белеткээрин чугулага ап турар.

5.6. Тыва чогаал эртеминиң ужур-уткалыг кезээнде аас чогаалының жанрларын, тыва чогаалчыларның кижизидилгеге салдарлыг чогаалдарын, ол ышкаш Россия болгаш делегей чоннарының, Тываның орус дылдыг чогаалчыларының тыва дылче очулдурган чогаалдары кирип турар.

5.7. Эрте-бурунгу шүлүк тургузуглуг «хам алгыштары» деп билигни программада бир дугаар киирген. Алгыш-йөрээлдерде, хам алгыштарында национал-төөгүлүг болуушкуннар, үндезин ёзу-чаңчылдар кирген дээрзин уруглар өөренир.

Россияда хөй аймак чоннуң төөгү-культурлуг амыдыралын, чараш мөзү-шынарын болгаш чаңчылдарын көргүскен аас чогаалының хевирлерин, чечен чогаалын шиңгээдири улуг кижизидикчи болгаш өөредиглиг салдарлыг.

5.8. 5-8 класстарга тыва литератураны жанр, аймак болгаш проблема-тематиктиг принциптерге даянып өөредир болгаш мөөңнеп шиңгээдири сүмелээн.

9 класска тыва чогаалды төөгү-биле холбап, төөгү-литературлуг принципке даянып өөредир: эрте-бурунгу түрк бижимел тураскаалдар, орхон-енисей бижимелдери, XX вектиң тыва чогаалы, XXI вектиң бирги чартыының чогаалдары.

5.9. Тыва чогаал эртемин өөредириниң ужур-уткалыг кезээ.

Улустуң аас чогаалы: үлегер домактар, чечен сөстөр, улустуң ырылары, кожамыктар, тывызыктар, тоолчургу чугаалар, төөгү чугаалар, йөрээлдер, хам алгыштары, тоолдар, маадырлыг тоолдар (эпос);

эрте-бурунгу түрк бижимел тураскаалдар;

тыва чогаал проза, поэзия, драматургия;

Россия чоннарының чогаалы, делегей чоннарының чогаалдары;

литература теориязы (шиңгээдир ужурлуг ниити билиглер).

5.10. Тыва чогаал эртемин өөредири дараазында сорулгаларны чедип алырынче угланган: уругларның номчулгага сонуггалын бедидер, номчулга болгаш чугаа культуразынга өөредир чоннуң аас чогаалының чараш мөзү-шынарынга хамааржыр үнелерни билир кижилер болуп хевирлеттинеринге чаңчыктыары;

номчаан чүүлүнүң утказын билип, тайылбырлап, сайгарып, шын үнелеп турары, аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр ажылдарны күүседир;

амыдыралды чечен чогаалда көргүскенин сеткил-сагыжы-биле хүлээп, медреселдii-биле угаап, ханы сайгарып, болуушкуннарга хамаарыштыр бодунуң бодалын бадыткап, өскелерниң туружун билип, чечен чогаалда амыдыралды көргүскен онзагай арга, чонунуң чаңчылчаан ажыл-хожулун, чуртталгазын көргүскен үнө дээрзин билиндирери;

бодунуң болгаш өске чоннарның үндезин ёзу-чаңчылдарыңа, чечен чогаалыңа хүндүткелдиг, кижиге ынак, хамааты болгаш патриотчу бот-медерели бедик кижиниң ниити сайзыраарыңа чогаалдың ужур-дузазын суртаалдап, бот-тускайлаң номчуттунарыңа сонуургалдыг болурун кижизидер.

5.11. Тыва чогаалды шиңгээдиринге сүмелеп турар шактар саны - 170 шак: 5 класска - 34 шак (неделяда 1 шак), 6 класска - 34 шак (неделяда 1 шак), 7 класска - 34 шак (неделяда 1 шак), 8 класска - 34 шак (неделяда 1 шак), 9 класска - 34 шак (неделяда 1 шак).

6. 6-гы класска өөредилгениң ужур-утказы.

6.1. Аас чогаалы – чоннуң эртинеzi.

6.1.1. Мифтер болгаш тоолчургу чугаалар.

Чечен чогаал уран чүүлдүң бир хевири.

Мифтер болгаш тоолчургу чугаалар: «Ай, хүн», «Чеди-Хаан сылдыс», «Үгер канчап дээрже үне бергенил?», «Кизи канчап эң-не күштүг амытан болганыл?», «Күскениң чылга киргени», «Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа», «Хайыракан, «Теве-Адар».

6.1.2. Төөгү чугаалар.

«Амыр-Санаа дугайында төөгү чугаа», «Кыры сөөгү», «Хөөмейлээр Бүдүкпен».

«Тоолчургу болгаш төөгү чугаалар дугайында».

6.1.3. Улустуң ырлары.

Тыва улустуң ырлары. Ыры, кожамык. «Кадарчы», «Ала караан дешкен болза», «Межегей», «Самагалдай», «Хандагайты», «Очаландан кедилерин», «Тооруктуг долгай Тандым», «Өдүген-Тайга», «Чашпы-Хемим», «Алды баштыг Кара-Дагны», «Дөге-Баары».

Кожан ырлар.

Алгыш-йөрээлдер.

Хамнар алгыштары.

Танды алгааны.

Чаш уруг йөрээри.

Шагаа йөрээли.

6.1.4. Авторлуг тоолдар.

С.А. Сарыг-оол. Тоол «Агар-Сандан ыяш».

6.1.5. Россия чоннарының чогаалдары. Делегей литературазы.

Гримм алышкылар. Тоол «Ак чылан» (очул. А.К. Калзан).

6.1.6. Тываның орус дылдыг чогаалчыларының шүлүктери.

С.В. Козлова. Шүлүк «Аъттыг-шеригжи кыс».

6.2. Ойнай-сылдай сойгалажыр.

6.2.1. Тыва чогаалчыларның прозазы.

К-Э.К. Кудажы. Басня «Маргылдаа».

С.С. Сүрүн-оол. Басня «Аът биле Оор».

6.2.2. Россия чоннарының чогаалдары. Делегей литературазы.

И.А. Крылов. Басня «Шиижек биле Көге-буга» (очул. С.С. Сүрүн-оол).

6.3. Элээдилер делегейи.

6.3.1. Элээдилер делегейи.

С.К. Тока. «Араттың сөзү» (тоожудан үзүндү): «Мерген», «Тас-Баштыг», «Шаагай».

С.А. Сарыг-оол. Чечен чугаа «Ол-ла Маскажык».

О.О. Сувакпит. Чечен чугаа «Буянның сергези».

М.М. Дуюнгар. Чечен чугаа «Хлеб».

Ш.М. Суван. Тоожу «Киж-бүрүс».

6.3.2. Россия чоннарының чогаалдары. Делегей литературазы.

А.В. Неверов. Тоожу «Аыштыг-чемниг Ташкент хоорай» (шилиттинген эгелер) (очул. А.К. Делгер-оол).

6.4. Киж болгаш бойдус.

6.4.1. Тыва чогаалчыларның прозазы.

Х.М. Ойдан-оол. Тоожу «Эзир» (шилиттинген эгелер).

Ш.М. Суван. Чечен чугаа «Азыранды».

6.5. Төрээн чуртум делгемнери.

6.5.1. Тыва шүлүкчүлөргү чогаалдары.

С.А. Сарыг-оол. Шүлүк «Күс».

М.Б. Доржу. Шүлүк «Экии, Тывам!».

А.А. Даржай. Шүлүк «Өгге йөрээл».

С.Б. Молдурга. Шүлүк «Амытаннар чылы».

6.5.2. Россия чоннарының чогаалдары. Делегей литературазы. У.О.

Оралбаев. Шүлүк «Тыва черге мөгейиг» (очул. Н.Ш. Куулар).

6.6. Көжеге-даа ажыттынды.

6.6.1. Тыва драматургия. В.Ш.

Көк-оол. Шии «Чаргы».

Е.Т. Танова. Шии «Илбилиг согун».

6.7. Литература теориязы.

Мифтер болгаш тоолчургу чугаалар.

Төөгү чугаалар. Улустуң ырлары.

6.8. Кожаннар. Йөрээлдер.

Чалбарыглар. Гипербола болгаш

литота. Басня. Литературлуг маадыр.

6.9. Проза болгаш лирика. Пафос

7. Тыва чогаал эртемнинң программазын ортумак ниити өөредилгеге шиңгээткенинин түңнелдери.

7.1. Ортумак ниити өөредилге деңнелинге өөреникчилерниң тыва чогаал эртемнинң программазын шиңгээткен соонда, дараазында бот-тускайлаң түңнелдер хевирлеттинер:

1) хамааты кижизидилге:

хамааты кижиниң хүлээлгелерин күүседиринге болгаш эргелерин боттандыраарынга белени, хоойлу ёзугаар хостуг алдынарынга болгаш өске хамаатыларның эрге-ажыынга хүндүткелдиг болуру, өг-бүле херээниң, өөредилге организациязының, тус чер каттыжылгазының, төрөөн чериниң, чуртунуң ажыл-херээнге идепкейлиг болуру, амыдыралда болуушкуннарны чечен чогаалда чырыттынганы-биле деңнээри;

херекчок кыдыкы көрүштерге (экстремизм), кижиниң эрге-ажыынга, дең эргелиинге хамаарыштыр кызагдаарынга сундулуг чоруктан ойталаар, аңгы-аңгы социал институттарның кижиниң чуртталгазынга салдарын билип турар, хамаатының эрге-ажыы, хостуг чоруу болгаш хүлээлгелериниң дугайында билир, хөй янзы аймак-чоннуг (поликультурлуг) болгаш чүдүлге-сүзүглели аңгы ниитилелге бодунуң кол эргелерин, хостуг чоруун база янзы-бүрү чоннар аразынга бодун алдынарының чижээн, дүрүмүн төрөөн тыва чогаалдың чижектеринге даянып сайгарары; чогаалдарда чижектерге даянып алгаш, школаның бот-билчииниң, бот-деткижииниң чаагай үзел-бодалдыг ажылдарның янзы-бүрү хевирлеринге идепкейлиг киржиң, бот-башкарнып ажылдаарынга белени;

2) патриотчу кижизидилге:

чүдүлге-сүзүглеси аңгы-аңгы, хөй янзы аймак чоннуг россияжи ниитилелдин кежигүнү мен деп медереп билип турар, тыва дылы болгаш чогаал, төөгү, бодунуң төрөөн чери ыдыктыг деп билир, Россия Федерациязының төөгүзүнге, культуразынга сонугалдыг, орус болгаш делегей литературазын тыва чогаалдар-биле чоокшулаштыр өөренирин медереп билири;

бодунуң улуг чурту – Россияның эртем сайзыралында, уран чүүлүнде, спортта, технологияларында база чоннуң дайынчы болгаш күш-ажылчы чедиишкиннерин үнелиг чүүлдер кылдыр санап чорууру;

Россияның ыдыктыг чүүлдеринге – символдарга, күрүне байырлалдарынга, төөгү болгаш бойдус өнчүзүнге база төрөөн черинде чурттап чоруур янзы-бүрү аймак чоннуң ёзу-чаңчылдарынга хүндүткелдиг болуру, тыва чогаалда оларның илереп келгенин эскерип билири.

3) сагыш-сеткил, мөзү-шынар кижизидилгези:

утка-шынары үнелиг чүүлдерге, оларга хамаарышкан дүрүмнерге даянып база амыдыралдың байдалдарынга дүүштүр чогаал маадырларының аажы-чаңыга болгаш ажыл-херээнге үнелелди бээри, кижизидилге ажылының уг-шиин чөп илередип билири;

мөзү-шынар болгаш эрге-хоойлу дүрүмнеринге дүүштүр бодунуң хөделиишкиннериниң уржук-салдарларын медереп билири, бодунуң болгаш өске улустуң аажы-чаңыга, ажыл-херээнге үнелел

бээри;

ниитилелге удур хөделиишкиннерни хүлээвези, бот-хуунуң болгаш ниитилелге кижиниң хостуг чоруун база харысалгалыг болурун билири;

4) эстетиктиг кижизидилге:

уран чүүлдүң хевирлерин, бодунуң болгаш өске чоннарның ёзу-чаңчылдарын, чогаадылгазын шингээдири, уран чүүлдүң хевирлериниң, ооң иштинде өөренип турары чечен чогаалдың кижиге сеткил-сагыш хайнышкынның салдарлыын билири;

чечен чогаалды болгаш аңгы-аңгы культуралар аразында холбааны, бот-билчииниң аргазы деп медереп билири;

аңгы-аңгы аймак-сөөк чоннуң ёзу-чаңчылдарын, улусчу чогаадылгазын, төрөөн чуртунуң болгаш делегей уран чүүлүнүң үнезин билири;

уран чүүлдүң янзы-бүрү хевирлеринге бодунуң хамаарылгалыын бот-тускайлаң илередип билири;

5) мага-бот болгаш сеткил-сагыш талазы-биле кадык, амыр-тайбың болурун хевирлээри, күш-дамыр кижизидилгези:

бодунуң амыдыралчы база номчукчу дуржулгазынга даянып, кадыкшылынга хумагалыг, кандыгдаа байдалда сеткил-сагыш талазы-биле шыдамык, бодун холга тудуп, мага-бот болгаш угаан кадык-чаагай чурттаарын медереп билири, кадык амыдыраарының үнезиниң уг-шиин билири, харысалгалыг чоруурун (шын чемненири, арыг-силиг болурунуң дүрүмнерин сагыыры, өөредилгениң болгаш дыштанырының чурумун) дең тудуп билири;

багай аажы-чаңның (эзиртир суксун ижери, таакпылаары болгаш наркотик ажыглаары) болгаш оон-даа өске хоралыг чүүлдерниң кижиниң угаан-медерелинге багай уржуктарын, оон аңгыда янзы-бүрү медээлерниң хоралыын, ооң иштинде интернетке хандыкшыырының хоразын билири, айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин сагыырын медереп билири;

ниитилелге медээ-харылзаа болгаш бойдус айыыл-халавының үезинде тургустунуп келир болуушкуннар дугайын билири, айыыл-халап үезинде бодун холга тудуп, камгаланып шыдаар арга-дуржулгалыы, бодун болгаш өскелерни буруудатпайн, канчаар хөделириниң сорулгаларын тургузуп билири;

чечен чогаалда чижектерни сактып, херек кырында тургустуна берип болгу дег нарын болуушкуннардан канчаар амыр-тайбың үнүп болурун, ол ышкаш сагыш-сеткил байдалын холга тудуп, өскелерниң сагыш-сеткилин билип, кым-даа частырыг кылып болурун амыдыралдан болгаш литературлуг маадырларның үлегеринден эскерип, медереп билири;

б) күш-ажыл кижизидилгези:

өг-бүлезинге, школазынга база хоорай, республика деңнелинге технологтуг болгаш социал угланышкынның сорулгаларны шиитпирлежиринге идепкейлиг болуру, боттандыраарынга саналын кирип, ажилды планнап, күүседиринге харысалгалыы;

чогаалдардан билип алганы янзы-бүрү мергежилдерге сонuurгалы, ажилдаар мергежилин шын

шилип билири;

амыдырап-чурттаарыңа өөредилгениң ужур-дузазын, ооң ажыктыын медреселдii-биле билип турары;

шингээдир мергежилинге өөренип, дүрген чаңчыгары;

тыва улустуң аас чогаалын болгаш чогаалдарын өөренип тура, күш-ажылга хүндүткелдиг болуру, ооң түңнелдери кандыг болурунга сонуургалды, бодунуң күзелдеринге дүүштүр келир үеде мергежилин баш бурунгаар шилип, амыдыралчы планнар тургузуп чурттаары чугула дээрзин билип турары;

7) экологтуг кижизидилге:

экология айтырыгларын шиитпирлээринге бодунуң билиин үнелеп, кандыг салдарлыын билири, билиин түңнөп болгаш үнелеп билири;

бойдус камгалаар ёзу-чаңчылдарга хамаарышкан билииниң деңнелин бедидери, тодаргайлаары, чидиг айтырыгларны илередип, оларны шиитпирлээриниң оруктарын билири;

бойдус камгалалын чырыткан чечен чогаалды өөренип тура, долгандыр хүрээлелге хоралыг уржуктарны билири, бойдус камгалалыңа хамаарышкан дүрүмнерни сагыырын медресеп билири; технологтуг сайзырал бедик ниитилелге бойдушту шинчилээр, шингээдир, камгалаар айтырыгларны шиитпирлежиринге идепкейлиг болуру;

8) эртем үндезинниг угаап шингээдишкинни билири:

өөренген болгаш боду номчаан чогаалдарыңа даянып, ниитилелдиң амгы сайзыралыңа кижиниң, бойдуштуң ниитилел хүрээлели-биле сырый харылзаалыын тодарадып билири;

төрөөн дылды, номчулганы болгаш ёзу-чаңчылдарны шингээдири долгандыр делегейни шингээдириниң кол аргазы дээрзин билири;

чогаал эртеминиң онзагайын чугулалап, шинчилел ажылын күүседир аргаларны өөренип алыры, хайгааралга, дуржулгага даянып, шинчилел ажылын бот-тускайлаң болгаш коллективтиг эки түңнелдиг күүседирин билири;

9) ниитилелде, бойдуста өскерлип турар болуушкуннарга уругларның алдынып билири:

хөй-ниити черинге, ниитилелге, бөлүктерге, каттыжылгаларга, өг-бүлөгө шын алдынары, чечен чогаал болгаш маадырларның чижээнге даянып, дүрүмнерни сагыыры, хүлээлгени күүседир, хөй янзы ёзу-чаңчылдарлыг чоннар-биле демниг амыдыраарын билири;

кандыг-даа байдалдарда кижилер-биле бодунуң билиин болгаш дуржулгазын үлежип, кады демнежип, шиитпир үндүржүп ажылдаарын билири, бодунуң ыяк билир чүүлүн херек кырында боттандырып шыдаары, өскелерден өөренип, билиин бедидеринге база өскелерниң арга-дуржулгазын кады ажылдажылгага киириштирерин билири;

чогаалда омур-хевирлерни илередир, оларның аразында харылзаалыын сайгарар литературлуг аргаларны билири, бодунуң билбес турганы билиглерин, ыяк билирин болгаш четпезин медресеп, бурунгаар сайзыраар планын тодарадып билири, болуушкуннарның дугайында даап боданыры;

кол билиг, терминнер болгаш концепцияда билиишкиннерге дүүштүр бот-тускайлаң ажылдап билири;

ниитилел, бойдус, болгаш чурттуң экономиказының дугайында айтырыгларның сырый харылзаалыын сайгарып билири;

долгандыр хүрээлелге хамаарышкан чөрүлдээлиг айтырыгларны шиитпирлээринге бодунуң туружун, кылдыныгларын, сорулгаларын база когаралдардан чайлаарын шын угаап билири;

амыдыралчы болгаш номчукчу арга-дуржулгазынга даянып, сагыш-сеткилдин дүвүрээзинниг байдалын эскерип, таарымчалыг азы таарымча чок байдалдар туруп болурун баш удур билип турары.

7.2. Ортумак ниити өөредилгеде тыва чогаалды шигээткен түңнелинде өөредилгениң угаап шигээдир, харылзаажылга чорудар, башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларын чорудуп база демнежип ажылдаарын билири өөреникчилерге хевирлеттинер.

7.2.1. Өөредилгени угаап шигээдириниң бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар дараазында логиктиг хөделиишкиннер өөреникчилерге хевирлеттинер:

объектилерниң (уран-чечен болгаш өөредилге сөзүглелдери, чогаал маадырлары болгаш оон-даа өске чүүлдер) болгаш болуушкуннарның (чечен чогаалда угланыышкыннар, төөгү-литературлуг хөгжүлдө чадалар) боттуг демдектерин илередип болгаш сайгарып билири;

литературлуг сайгарылганы чорудуп билири, билигни түңнээр, деңнээр, сайгарылга кылыр үндезиннерин болгаш негелделерин тодарадып билири;

сорулгага дүүштүр сайгарып турары чогаал сөзүглелинде барымдааларның болгаш хайгааралдарның үндезинин, чөрүшкээн деңнээри, түңнелдер тодарадыр негелделерин илередип билири;

салдынган сорулганы күүседиринге медээлер болгаш барымдааларның эвээш бооп турарын илередири;

литературлуг угланыышкыннар, оларның хөгжүлдеси, чогаалда болуушкуннарның чылдагаан болгаш түңнелин илередири, дедукциялыг болгаш индукциялыг угаалгаларга база оларның аразында харылзаалыын даап бодаан угаалгага даянып, түңнел үндүрери;

янзы-бүрү сөзүглелдер-биле ажылдаарының өөредиглиг сорулгаларын бот-тускайлаң шилип (айтырыгны шиитпирлээриниң каш янзы аргаларын деңнээри, бодунуң шиитпирлеп үндүргени каш янзы негелделериниң иштинден тааржырын шилип алыры) билири.

7.2.2. Өөредилгениң угаап шигээдириниң бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар шинчилел ажылы-чорудулгазын күүседип билири өөреникчилерге дараазында ниити билиглерни хевирлээр:

сайгарар айтырыгларны литературлуг билиглер шинчилээриниң үндезини кылдыр ажыглаары;

шинчилел ажылының эки түңнелдиг болурун, херек кырында бар барымдааларның болгаш

шинчилээр ажылдарның харылзаалыын бот-тускайлаң тодарадып билири;
алыс шынга дүгжүп турар бодунуң болгаш өскелерниң бодалын, туружун, санал-оналын барымдаалыг, эртем даап бодаашкынныг тургузуп билири;
чогаалда болуушкуннарның, чөрүлдээлерниң аразында чылдагаан-түңнел харылзаалыын болгаш хамаарылгалыын тургузуп алганы план ёзугаар шинчилээри;
шинчилелден (эксперимент) үнген медээниң херек кырында ажыглаттынып болурун болгаш үндезинниг шынныын үнелеп билири;
кылдынган хайгааралдардан, шинчилел ажылды кылыр дуржулгалыындан түңнелди болгаш ниити түңнээшкинни бот-тускайлаң илередип билир; алган түңнелдерни бадыткалдарлыг үнелээр аргаларны ажыглап билири;
чогаалдан үзүндүлөрдө, болуушкуннарда чоокшулакшак азы дөмөй болуушкуннарны, оларның уржуктарын баш бурунгаар даап чугаалаар, ол ышкаш тургустунуп келген байдалдарда санал-оналын таныштырар, болуушкунну тайылбырлаар.

7.2.3. Өөредилгениң угаап шиңгээдириниң бүгү талалыг кылдыныглар кезээнде кирип турар медээ-биле ажылдаары өөреникчилерге дараазында ниити билиглерни хевирлээр:
бот-тускайлаң дилеп, шүүштүрүп, чаңгыс аайлап, сайгарып болгаш бар медээни өөредилгеге ажыглаары-биле шилип билири, ук медээлерни таныштырып, өскерттип билири;
өөредилгениң сорулгазынга дүүштүр шинчилел ажылдарын азы өске-даа медээни таныштырарда, иллюстрациялар, схемалар, диаграммалар, оон-даа өске графиктиг чуруктарны таныштырар таарымчалыг арганы бот-тускайлаң шилип, шинчилээр ужурлуг ажылдарга шын ажыглап билири;
чечен чогаал база өске-даа медээ дугайын таныштырар аргаларның үлегерлерин шилиир болгаш янзы-бүрү медээлерни сайгарып, тайылбырлап билири;
янзы-бүрү медээлерден алдынган үндезиннерде дөмөй барымдааларны (ол-ла бодалды, тайылбырны бадыткап азы буруу шаап турары) тывар;
чогаал сайгарарынга башкының саналдааны азы бодунуң тургусканы негелделерни күүседиринге янзы-бүрү медээлерге даяныры идегелдиг дээрзин үнелээри;
янзы-бүрү медээлер-биле билдилиг ажылдап шыдаар арга-шинээ (номнар, өөредилге номнары, справочниктер, энциклопедиялар, каталогтар, словарьлар, CD-Rom, Интернет).

7.2.4. Өөредилгениң харылзааа чорудар бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар харылзажып ажылдап билири уругларга хевирлеттинер:
бодунуң бодалын, туружун өске кижилерге билдингир илередип шыдаар, сеткил-сагыш хайныышкынның чугаа үезинде туружун таарыштыр илередип, сорулгазынга дүүштүр аас болгаш бижимел ажылдарны күүседири;
аас чугаага харылзажыр аргаларны болгаш социал им-демдектерниң утказын билир, чөрүлдээлиг байдалдарның үндезинин чечен чогаалдар-биле деңнеп, тодарадып шыдаар, маргылдаалыг байдалдарны чавырар дугуржулгалыы;

өскелерниң сагыш-сеткилин билири, чугаалажып турар кижизинге хүндүлелдиг, чөпшээрешпейн турарын таарымчалыг саналдаары, кичээлдин азы маргылдаалыг чугааның темазын шиитпирлээринге айтырыгларны эп-чөптүг салып билири, өскелерни деткиири; бодалдарын өскелерниң бодалдары-биле деңнээр, карышкактыг болгаш дөмей туруштарны тывары; литературлуг сайгарылга кылыр дуржулгазынга, шинчилел, төлевилел кылып билиринге даянып, күүсеткен ажылын хөйүнү мурнунга таныштыары; таныштырылганың сорулгаларынга база дыңнакчыларга дүүштүр, илеткээриниң хемчээлин, аргазын бот-тускайлаң шилип билир, чуруктарлыг бижимел сөзүглелдерни деңнеп, чедимчелиг таныштырып билири.

7.2.5. Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар бодунуң ажыл-чорудулгазын таарыштырып ажылдап билири өөреникчилерниң таарыштыр ажылдап билирин хевирлээр:

чечен чогаалдарда теманы, болуушкуннарны сайгарып, өөредилге болгаш амыдыралчы байдалдарда канчаар шиитпирлээрин илередири;

бот-тускайлаң, бичии азы ниити бөлүккө шиитпир хүлээп ап тура, янзы-бүрү көрүштерниң (туруштарның) ужур-утказын, уг-шиин тодарадып билири;

сорулгага дүүштүр онаалганы азы ооң кезек чамдыын күүседиринге таарыштыр тургусканы ажылдың чурум ёзугаар планын бот-тускайлаң тургузуп билири, бодунда бар билиинге болгаш арга-шинээнге дүүштүр онаалганы күүседирин тайылбырлап көргүзери;

чогаалды, сөзүглелди сайгарар ажылдың, ол ышкаш амыдарап-чурттаарының, планын тургузары, сайгарылга кылыр арга-дуржулгазынга даянып, саналдап турар планны эдип-чазап билири;

шилип алган шиитпири болгаш хүлээп алганы ажылы дээш харыысалганы алыры.

7.2.6. Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар бот-хыналданы чорудары, сорук кириишкени, бодун болгаш өскелерни шын билип турары өөреникчилерниң таарыштырып ажылдаар арга-шинээн хевирлээр:

чогаал эртемин шингээдиринге бот-идепкейлиг болуру, ажылынга хамаарыштыр бот-хыналда кылыры база бот-үнелел бээр аргаларны ажыглап билири;

өөредилгениң байдалын шын үнелээри болгаш ону өскерттип болурунун планын сүмелээри;

өөредилгениң сорулгазын боттандыарда, бар үлегер-чижектерни, бергедээшकिनер тургузуп болгу дег байдалдарны чугулага алыры, сүмелерни барымдаага ап, таарыштырып ажылдаарын чугулалаары;

ажылдың чедиишकिनиг, чедимче чок түңнелдиг бооп болурунун чылдагааннарын тайылбырлаар, алган арга-дуржулгазынга үнелелди бээри, тургустунган байдалдарда шын, таарымчалыг үнелелди салып билири;

чаа байдалдарның, өскерлип турар болуушкуннарның, ол ышкаш илереттинген чазыгларның, тургустунуп турган бергедээшकिनерни үндезинге ап, эдилге-чазалга кылыры, түңнелдерниң

сорулга болгаш негелделерге дүгжүп турарын шын үнелээри;
бодунуң сагыш-сеткил байдалын болгаш өскелерниң иштики байдалын тус-тус деңнеп, ылгалын тодарадып болгаш башкарып билири;
сагыш-сеткил байдалын тодарадып, ооң чылдагаанын сайгарып билири;
чечен чогаалда чижектерни сайгарып тура, бодун өске кижиниң орнунга салып билири, өске кижиниң кылып турар хөделиишкиннериниң чылдагаанын болгаш бодадын билип турары;
бодунуң сеткил-сагыш илерээшкинин таарыштырып билири;
чогаал маадырларының аразында харылзааларны сайгарып тура, өске кижиге, ооң бодалынга, санал-оналынга медреселдиг хамаарылгазы;
боду, ол ышкаш өске кижиге база чазып болур дээрзин медресеп билири;
бодун болгаш өскелерни буруу шаап, кочулааашкын чок хүлээп билири;
бодунга болгаш өскелерге ажык сеткилдиг болурун медресеп билири;
долгандыр бүгү байдалды хыналдага ап шыдавас дээрзин медресеп билири.

7.2.7. Кады ажылдаарының дараазында мергежилдери өөреникчилерге хевирлеттинер:

тыва чогаал кичээлдеринге тодаргай чидиг айтырыгны шиитпирлээринге команда-биле (ийилеп, бөлүктөп, ниити) болгаш хуузунда ажылдаарын билир, ажыктыг талаларын шилип турар, салдырган сорулганы күүседирде, хөй-биле ажылдаарының чугулазын үндезинниг бадыйткап билири;

өөредилгениң демнежип ажылдаар сорулгазын, ону чедип алыры-биле ниити ажылдаарын чорудуп билири: хуузунда даалгаларны хуваар, аразында дугуржуп аар, кады ажылдаарының аргаларын, чорудуун болгаш түңнелин сайгарары;

элээн каш кижилерниң бодалдарын түңнээринге, башкарарынга, даалгалар күүседиринге, өскелерни дыңнап билиринге белени;

сонуургал болгаш кады ажылдаары эштери-биле харылзаалыын барымдаалап, тыва чогаал кичээлдеринге демнежип ажылдаарын планнап билири, демнежилге үезинде бодунуң амы-хууда киржилгезин тодарадыры, бөлүктөп ниити ажылдаарынга команда кижигүннериниң аразында ажылдарны хуваары;

ниити ажылда бодунуң кезээн күүседир, ооң эки шынарлыг болурун чедип алыры, ол ышкаш команданың өске кижигүннери-биле ажылын таарыштырып билири;

кады ажылдажылга үезинде ниити бөлүккө бодунуң ажылының шынарын негелде ёзугаар үнелеп билири;

даанган ажылдарын боттандырар сорулгазынга дүүштүр командада кижиге бүрүзүнүн эки түңнел чедип алыр дээш кириген үлүүн деңнээри, харысалгалыын болгаш бөлүккө күүсеткен ажылды түңнээринге белени.

7.3. Төрээн (тыва) чогаалды өөренигениниң предметтиг түңнелдери.

6-гы классты доозуп тура, өөреникчилер дараазында билигни шингээди алыр:

шүлүктүн идея-тематиктиг ужур-утказын тодарадып, чижектер-биле бадыткалдыг илередип билир;

улустун ырларының дылының сагыш-сеткил доюлдуар онзагайын бодунуу-биле хүлээп билип болгаш сайгарып турар;

шүлүкте уткалыг үн доктаашкыннарын ылгап, логиктиг ударениени салып, үзүндүлөрни шын аян-биле номчуп, чогаал номчуурунун ритм, темп аянын тодарадып билир;

тоолчаан чугааларның аймак, жанр хевирлерин тодарадып, кол бодалын илередип билир;

тоолчургу чугаалар аас чогаалының бир хевири бооп чоруурунун онзагайын тодарадып билир;

янзы-бүрү чоннарның октаргай, делегей тургузуу болгаш кижиге төрөлгөтениниң дугайында тоолчургу чугааларында ниити чүүлдү тодарадып, аас чогаалының хевирлеринге хамаарыштыр бодунун бодалдарын, туружун бадыткалдыг чижектерге аас болгаш бижимел хевирлерге илередип билир;

төөгүлүг барымдааларга даянып, сөзүглелдин ужур-утказын сайгарып билир;

алгыштар – аас чогаалының эң-не эртеги үеден бээр шүлүк тургузуглуг тускай жанры деп билир, алгыштарның уран-чеченин болгаш тургузуунун онзагайын илередип билир;

бурят болгаш тыва үштээн одуругларның онзагайын деңнеп, сайгарып билир;

басняда авторнун туружун, сюжет-композициялыг онзагайын тодарадып билир;

«басня» деп терминни ажыглап билир, басняның өөредиглиг кезээн сайгарарынга идепкейлиг киржири, ону рольдап аянын номчуп билир;

проза чогаалындан үзүндүнү шээжи-биле аянын номчуп күүседир;

чечен чогаалдың (тоолдар, чечен чугаа, тоожу) маадырларның аажы-чаңынга үнелелди берип, деңнеп, оларның ылгалдыг шынарларын, эки талаларын болгаш четпестерин адап, маадырның даштыкы омур-хевиринин болгаш иштиги сагыш-сеткили-биле чүүлдежи азы чүүлдешпейн турарын тодарадып билир, маадырның өске маадырлар аразында туружун илередип шыдаар туруштуг;

шинин улустун аас чогаалы-биле холбаалыг тайылбырлап билир;

чечен чогаал литературлуг аймакка болгаш жанрга хамааржырын тодарадып билир;

дыңнаан азы номчаан сөзүглелге хамаарышкан айтырыгларга харыылаар, чогаал маадырының хөделиишкиннеринге бодунун хамаарылгазын илередип билир;

маадырларның омур-хевирин тургузарынга, тыва чоннун национал аажы-чаңын: төлөптиг мөзү-шынарын, чөптүг чорук, чуртунга ак сеткилдиг бараан болуру дээш оон-даа өске шынарларын тодарадып бижииринге авторнун чедимчелиг ажыглааны дылдың чурумалдыг аргаларын илередип билири;

чечен чогаалга даянып, чогаал маадырлары-биле диалог чугааны тургузуп билир;

өөренип эрткен тоолдарының чижээнге бодунун тоолун чогаадып шыдаар;

тайылбырлыг, энциклопедиялыг литературага даянып азы интернет четкизинден автор болгаш

чогаал дугайында медээни тып билир.